

Max Weber cselekvéseméleti ontológiája

Syi

i@syi.hu

Írásomban bemutatom, hogy milyen fogalmi struktúrával ragadható meg Max Weber társadalmi cselekvésről szóló elmélete. Weber a nagy mű, a *Gazdaság és társadalom* elején röviden bemutatja az általa használni kívánt legfontosabb fogalmakat: kapcsolat, cselekvés, érték, szokás, érdek, rend, erkölcs, jog, konvenció, irányultság, racionalitás, tradíció, hatalom, uralom, akarat, legitimitás, közösség, társulás, harc, szervezet. Ezeket olykor ki kell egészítenünk további fogalmakkal (alter, ego, altruizmus, egoizmus, érvényesség), olykor pedig érdemes szinonimákra cserélni őket (rend helyett norma), de azért ezek a weberi alapfogalmak így is egy erős és szép logikai struktúra vázát alkotják. Elemzésemben azokra a filozófiai kategóriákra és módszertani elvekre támaszkodom, amelyeket az utóbbi évtizedben dolgoztak ki a formális ontológiák építése során, valamint kitérek a weberi fogalmak logikai minőségeire is, bemutatva, hogy mikor szükséges magasabbrendű és/vagy deontikus, modális logikai fogalmakat alkalmaznunk.

A Max Weber halála óta eltelt közel száz év során sok új és fontos fogalom jelent meg az emberi cselekvéssel foglalkozó társadalomtudományok, különösen a játékelmélet, a közgazdaságtan, a beszédaktus-elmélet, a kommunikációkutatás területén, de Weber a mai napig megkerülhetetlen. Lenyűgöző, hogy mennyire pontosan látta, milyen fogalmi szerkezetben kell leírni a társadalmi cselekvések szabályszerűségeit. Weber természetesen sosem beszélt cselekvésemletről vagy ontológiáról. A 'cselekvéseméleti ontológia' kifejezést én alkottam egy rekonstrukciós kísérlet keretében. Írásomban azt szeretném bemutatni, hogy milyen fogalmi struktúrával ragadható meg Weber társadalmi cselekvésről szóló elmélete. A nagy mű, a *Gazdaság és társadalom* elején, az „Alapfogalmak” című fejezetben Weber röviden bemutatja az általa használni kívánt legfontosabb fogalmakat: kapcsolat, cselekvés, érték, szokás, érdek, rend, jog, konvenció, racionalitás, tradíció, hatalom, uralom, akarat, legitimitás, közösség, társulás, harc, szervezet. Ezeket olykor ki kell egészíteni további fogalmakkal (alter, ego, altruizmus, egoizmus, vágy, erkölcs, érvényesség, irányultság), máskor pedig érdemes szinonimákat alkalmazni helyettük (rend helyett norma), de azért ezek a weberi alapfogalmak így is egy szép és erős logikai struktúra vázát alkotják. Elemzésemben azokra a filozófiai kategóriákra és módszertani elvekre támaszkodom, amelyeket az utóbbi évtizedben

dolgoztak ki a formális ontológiák építése során, valamint kitérek az elemzett fogalmak logikai minőségeire is, bemutatva, hogy mikor szükséges másodrendű és/vagy deontikus, modális logikai fogalmakat alkalmaznunk.

Filozófiai, ontológiai, logikai alapok

Bármennyire is megalapozottnak tűnik a weberi kategóriatan, mai szemmel meglepő, hogy Weber mennyire nem alkalmazza azt a logikai apparátust, amelyet egy formális elmélettől pedig elvárnánk. Ennek több oka is lehet. A logika Weber korában kezdett önálló tudománnyá válni, vagyis nem volt még elég idő a kifinomult logikai eszköztár kiformalására és alkalmazására. Másfelől Weber a kortársai, kollégái számára még így is nehezen volt befogadható, és a logikai eszközök beemelése csak tovább „rontott” volna ezen a helyzeten (ez még ma is igaznak tűnik). Bár a weberi életmű így is társadalomtudósok nemzedékeire volt nagy hatással, abból nem lehet baj, ha megpróbálom – ahol lehet – a weberi kategóriatan formális eszközök segítségével megerősíteni, alátámasztani. Ebben a fejezetben röviden áttekintem, hogy milyen módszertani apparátust próbálok felhasználni erre a célra.

Magasabbrendű logika

A társadalomtudományok egész területén, így a weberi elméletben is fontos a különböző rendű fogalmak gondos elkülönítése. A magasabb rendű fogalmakat vélhetőleg minden tudományos elmélet kiiktathatatlan részének kell tekintenünk, még akkor is, ha az egyes tudományágak képviselői számára ez olykor reflektálatlan marad. A logikai nyelvek osztályozásának fontos szempontja az, hogy milyen rendű nyelvről van szó. Aszerint tehetünk különbséget, hogy az adott formális nyelven mire alkalmazzuk a logikai kvantorokat: csak változókra (individuumokra, partikulárekra), vagy relációkra (függvényekre, osztályokra, univerzálékra). Az első esetben elsőrendű logikáról (nyelvről, fogalomról), a második esetben másod- vagy magasabb rendű logikáról (nyelvről, fogalomról) beszélhetünk. A formális nyelvek elméletében így határozzák meg a „dolgok” magasabb rendű mivoltát [Ferenczi 2002].

Ugyanez a probléma megfogalmazható kicsit másként is: ha tudunk olyan predikátumokat konstruálni, amelyek egymásba ágyazhatók, akkor szintén a magasabb rendű logikákhoz jutunk. Vegyük például a 'tudni valamit' predikátumot! Ezzel úgy fejezhetünk ki egy nyitott logikai mondatot, hogy változót alkalmazunk benne. Azt állíthatjuk, hogy 'tudja(x,v)', amit „természetes nyelven” úgy fejezhetünk ki, hogy 'x tudja v-t'. Ez egy elsőrendű (nyitott) állítás. A 'tudni' predikátummal azonban azt is ki lehet fejezni (természetes nyelven), hogy 'y tudja, hogy x tudja v-t'. Ezt úgy formalizálhatjuk, hogy tudja(y,tudja(x,v)). Amikor ezt állítjuk, akkor a 'tudni' predikátumot úgy használjuk, hogy beágyazzuk önmagába. Ez egyértelműen annak a jele, hogy magasabb rendű fogalommal (és logikával) van dolgunk.

Formális ontológia

Az informatika fejlődésével megjelentek azok a törekvések, amelyek az információs rendszerek, adatbázisok tartalmának leírására, feltárására, integrálására formális kategóriarendszereket, vagyis logikai nyelven leírt fogalmi struktúrákat, formális (vagy ipari) ontológiákat kezdtek el használni. A formálisontológia-építési törekvések egyik leggyakrabban hivatkozott eredménye az OntoClean módszertan, amelyet Nicola Guarino vezetésével dolgoztak ki (e munkák során olyan kortárs filozófusok elgondolásaiból is építkeztek, mint Peter Frederick Strawson, David Wiggins vagy Berry Smith). Ontológia fogalma alatt itt formális logikai nyelven megírt fogalmi struktúrát értek, amihez természetes nyelven hozzárendelhető nyelvi rendszer (terminusréteg). Az ontológia ebben az értelemben természetes-nyelv-független. A fogalom az ontológia eleme, amit egy természetes nyelvű szövegben (mint amilyen ez az írás is) adott nyelvbe tartozó terminusokkal (szavakkal, kifejezésekkel) kötünk meg (teszünk emberi „fogyasztásra” alkalmassá).

A fogalmi rendszerek építését gyakran nehezíti a természetes nyelv rugalmassága, ami abban is megnyilvánul, hogy műfajilag, szófajilag, rendszertanilag eltérő minőségű terminusokat használunk ugyanazon fogalmi egység nyelvi megragadására. Ennek egyik gyakorlati kezelése a reifikáció művelete, amit én is alkalmazok néha (abban az értelmezésben, ahogy az az informatika vidékén szokásos).

Végül meg kell jegyezni azt is, hogy írásomban a típus és az osztály fogalmát felcserélhető módon használom, ezt a pongyolaságot vállalhatónak érzem.

Modális logika

A modális logika – többek között – a különböző szükségszerűség-fogalmak logikai státusával, valamint az ezekből fakadó következményekkel foglalkozik. Ezek ismeretében lehet megmagyarázni azt, hogy a társadalmi normákhoz köthető kommunikációs (parancsadási) igények érvényesítéséhez miért van szükség társadalmi ösztönzőkre – szemben például a tudományos tételek elfogadtatásának gyakorlatával (erről bővebben írok: [Syi 2008b]). A modális logika eredményeit más szempontból is hasznosítani lehet a cselekvésemélet területén, hiszen a modális logika részeként tekintett deontikus logika a normatív megnyilatkozások (tehát a normák) formális logikai leírásának ígéretes (bár még kevés kézzelfogható eredményt produkáló) eszköze [Syi 2007].

Preferencialogika

A weberi elmélet egyik – nem reflektált – alapkategóriája a 'preferencia' fogalma. A preferencia fogalmának szabatos definiálására a preferencialogika tett kísérletet, de ezek a próbálkozások szélesebb körben viszonylag kevésbé ismertek, és nem tekinthetők konszenzusos módon megalapozottnak (az eddig elért eredmé-

nyeket mutatom be röviden: [Syi 2007]). A feladat tehát: a preferenciarendezés kategóriáját el kell különítenünk a rendezési fogalmak rengetegében, vagyis meg kell találni azokat az összetevőket, amelyek a preferenciarendezés egyértelmű leírását biztosítják.

Amíg a preferencia fogalmának logikai definícióját filozófusok, logikusok próbálták meg rögzíteni, addig a preferencia két fontos típusát a közgazdászok különítették el egymástól. Az arkhimédészi és a lexikografikus preferencia fogalma két olyan ismert, bár nem igazán széles körben használt terminusa a közgazdasági elméleteknek, amelyekre vonatkozóan egzakt, formális meghatározás is rendelkezésre áll (a szabatos definíciókat lásd: [Syi 2008a]).

Weberi kategóriatan

Weber az „Alapfogalmak”-ban nagyjából félszáz fogalmat tárgyal. Természetesen bármilyen válasz vitatható lenne arra a kérdésre, hogy végül is Weber hány fogalmat használ/definiál a *Gazdaság és társadalom* bevezető fejezetében, hiszen egy ilyen szám az elemző interpretációjától, értelmezésétől is függ. Ami biztos, az az, hogy Weber az „Alapfogalmak”-at 17 paragrafusra tagolja. Egy-egy paragrafuson belül olykor számokkal elkülönítve jelzi, hogy új fogalmakat definiál, de előfordul gyakran az is, hogy „számozatlanul” több fontos fogalmat is bevezet, alkalmaz. A továbbiakban durván követem az „Alapfogalmak” gondolatmenetét, de egy-két fontos ponton eltérek attól, amikor a fogalmi rendszerezés logikája más sorrendet kíván meg.

Reflektálatlan intenciófogalmak

A weberi kategóriatan tengelyében azok az intenciófogalmak állnak, melyeket Weber mindvégig reflektálatlanul hagy. Ez persze nem meglepő, hiszen az intencionalitással kapcsolatos terminusok a mai napig homályosak, pontatlanok. Weber gyakran használja a beállítódás (olykor beállítottság), irányultság kifejezéseket, de sokszor felbukkan az akarat, a szándék, az érték terminusa is. Előbbiekkel hasonló jelentésben használjuk manapság a motiváció, orientáció kategóriáit, míg az utóbbiakkal párhuzamba állíthatók a később tudományos használatba vett fogalmak, mint a vágy, döntés, preferencia.

A fogalmi tisztaságot az is nehezíti, hogy ezek az aszimmetrikus viszonyokat kifejező relációfogalmak olykor csak azért „különnelnek el” egymástól, mert a reláció különböző komponenseire vonatkoznak. A vágy, az akarat a vágyódó, akaró ágensre, az érték inkább a vágyó, akaró ágensen kívüli vágyandó, akart dologra irányul, a preferencia, a preferenciarendezés pedig magára a vágyódás, akarás folyamatára mint relációra utal.

Nem vállalkozom az intencionalitásfogalmak modellezésére, rendezésére, de annyit mindenképpen meg kell említenem, hogy a preferenciafogalmak területén

is elkezdték alkalmazni a magasabb rendű logikát. Nagyjából egy időben dolgozta ki a másodrendű vágyakra és akaratokra, illetve a másodrendű preferenciákra vonatkozó elképzelését Harry Frankfurt [Frankfurt 1986], illetve Richard Jeffrey [Jeffrey 1990]. A vágy és az akarat közötti különbséget ezen modellek alapján nem tudjuk megmondani, de a magasabb rendű fogalmaknak az intenciófogalmakról szóló diskurzusba való beemelése teremtette meg annak lehetőségét, hogy David Lewis megfogalmazza azt az elgondolkodtató tézist, miszerint az érték fogalmát úgy definiálhatjuk, hogy az nem más, mint amire a másodrendű vágy irányul [Lewis 1989].

Mindezek alapján – érzésem szerint – a weberi intenciófogalmakat úgy lehetne egységes fogalmi rendszerbe rendezni, hogy a vágy fogalmát tehetnénk meg mindennek az alapjául, az akaratot a vágyhoz képest a tudatosság valamilyen jelzésével (szubjektív értelemadás), az értéket a másodrendű reflektivitással ragadhatnánk meg, a preferencia és az érték (tehát a másodrendű vágy fogalmát logikai transzformációval egymásba alakíthatnánk át, az arkhimédészi és lexikografikus preferencia kategóriáit pedig a preferencia altípusaiként értelmezhetnénk. De ezen még nyilván dolgozni kell.

Társadalmi cselekvés

Noha Weber nem használta a cselekvésemélet fogalmát, mégis ezt a műfajt művelte. Kategóriarendszerének kiindulópontjába a társadalmi cselekvés fogalmát tette. A központi kategóriáját viszont a cselekvés fogalmából vezette le, míg utóbbit a viselkedés fogalmára támaszkodva definiálta. Az egyértelműség kedvéért érdemes itt alkalmazni Talcott Parsons cselekvőkre vonatkozó terminusait [Parsons – Shils 1951]. A társadalom modelljéhez legalább két szereplőre van szükségünk, akiket elnevezhetünk Egónak és Alternek. Ego az a szereplő, akinek a cselekvését, nézőpontját, motivációit szeretnénk megérteni (megmagyarázni), míg Alter az a másik, aki a társadalmat, annak létezését, hatását jeleníti meg, „közvetíti” Ego felé.

A fogalmi építkezés szempontjából tehát a legáltalánosabb kategória a viselkedés fogalma (Weber használja olykor a ténykedés, valamint a magatartás terminusát is erre). A viselkedést értelmezhetjük úgy, ahogy azt Georg Henrik von Wright tette *Norm and Action* című könyvében a cselekvés kate-

1. §

cselekvés

„...»cselekvésnek« nevezünk minden emberi viselkedést (mindegy, hogy külső vagy belső ténykedésről, valaminek az elmulasztásáról vagy eltűréséről van-e szó), ha és amennyiben a cselekvő, illetve a cselekvők valamilyen szubjektív értelmet

kapcsolnak vele
össze” [38]

társadalmi cselekvés

„...»társadalmi«
cselekvésnek
... az olyan
cselekvést ne-
vezünk, amely
a cselekvő vagy
a cselekvők
által szándékolt
értelme szerint
mások visel-
kedésére van
vonatkoztatva,
és menetében is
mások viselke-
déséhez igazo-
dik” [38]

góriájának leírásakor [von Wright 1963a]. Ebben a könyvében von Wright olyan modellt adott, amely lehetővé teszi a cselekvés lefolyásának egyértelmű külső leírását, de érzéketlen a cselekvők belső motivációinak értelmezésére, az intencionalitás megragadására. Amit von Wright cselekvés címén leírt, az a weberi kategóriarendszerben a viselkedés fogalmának felel meg. A von wrighti logika szerint az emberi cselekvésekkel (viselkedésekkel) befolyásolni lehet a lehetséges világállapotokat. A világállapotok emberi beavatkozás nélkül is változhatnak, ezért az emberi cselekvés vagy a világállapotok megváltozását (von Wright kifejezésével: transzformációját) eredményezi, vagy a „maguktól bekövetkező” változásokat akadályozza meg. Fontos még von Wrightnek az a felismerése is, hogy sok esetben a „nem-cselekvés” vagyis a tartózkodás is cselekvés lehet, ezért a legáltalánosabb cselekvés fogalom alá be kell rendelni az aktív és passzív cselekvéseket, a megcsinálást (doing) és a tartózkodást (forbearing). Utóbbi mozzanatban már benne rejlik az intencionalitás kérdése (véltetőleg csak az intencionalizált nem-cselekvés lehet a tartózkodás, nem-cselekvésből végtelen mennyiséget lehet elképzelni), de von Wright ezt a kérdést kibontatlanul hagyja. Viszont a von wrighti formalizmus ráhúzható Weber viselkedésfogalmára, ami terjedelmét tekintve „kevesebb”, mint a weberi cselekvés. Weber szerint a cselekvés szubjektív értelemmel összekapcsolt viselkedés. Vagyis Ego viselkedésében megjelenik valamilyen értelmezési szándék, valamiféle intencionalitás.

Még tovább lép Weber az intencionalitás kezelésében, amikor a társadalmi cselekvés fogalmát vezeti be. Amíg a cselekvés fogalmában még nem „jelenik meg” a másik ember, hiszen az Ego viselkedéséhez kapcsolt szubjektív értelem nem feltétlenül egy másik emberre vonatkozik, addig a társadalmi cselekvés során Ego már valaki máshoz igazodik [Bertalan 2001]. Ego szubjektívértelem-adásában ekkor már ott van az Alter, de ez a vonatkozás, ez a kapcsolat még egyirányú, Weber a társadalmi cselekvés fogalmában még nem követeli meg a kölcsönösséget, kétirányúságot (ez jelenik meg később a társadalmi kapcsolat fogalmában).

Azzal, hogy a cselekvés fogalmához hozzákapcsoljuk a szubjektívértelem-adás mozzanatát, lehetővé (és egyben szükségesé) válik az is, hogy a cselekvés fogalmán belül elkülönítsünk olyan jelentésrétegeket, amelyeket különböző rendű (első-,

másod-, magasabb rendű) logikákkal lehet leírni. Az első-, másod- és harmadrendű cselekvés fogalmát azáltal tudjuk megkülönböztetni egymástól, hogy figyelembe vesszük, hogy a viselkedéshez kapcsolt szubjektív értelem „vonatkozik-e” más cselekvésekre. Vegyünk egy egyszerű példát! Ha valaki bezár egy szobába egy másik embert, akkor a viselkedését egyféleképpen írhatjuk le a von wrighti logikai apparátus segítségével: Ego olyan világállapotot teremt, amelyben Alter nem tudja elhagyni a szobát. Az intencionalitást keresve azonban sokféle értelmet találhatunk. Lehet, hogy Alter kérte meg Egót, hogy zárja rá az ajtót, lehet, hogy Ego nem is volt tudatában, hogy valakit bezár a szobába, de az is lehet, hogy Ego ezzel akarta büntetni Altert valamiért. A büntetés mint cselekvés azonban nem létezik önmagában, annak mindig csak valamilyen más, korábbi cselekvésre vonatkoztatva van értelme. Ego azért zárhatta be Altert a szobába, mert ezzel akarta őt büntetni, amiért korábban elmulasztott megtenni valamit (például Alter nem rakott rendet a szobájában, vagy intőt kapott az iskolában). A büntetés szándéka értelmezhetetlen a büntetni kívánt másik (korábbi) cselekedet nélkül. Ilyen esetben másodrendű logikára van szükségünk, mivel Ego cselekvését csak úgy tudjuk leírni, hogy egy másodrendű cselekvésfogalomban „hivatkozunk” egy elsőrendű cselekvésre. Ekkor az Ego által alkalmazott büntetést – mint cselekvést – másodrendű cselekvésnek kell minősítenünk. Harmadrendű cselekvésről beszélhetnénk akkor, ha Ego azért büntetné meg Altert, mert Alter elmulasztott egy másodrendű cselekvést (például nem büntetett meg egy harmadik személyt valamilyen cselekvéséért – ami már harmadik a sorban).

Társadalmi cselekvés típusai

Weber a cselekvésfogalmak bevezetése után azok típusaira tér rá. Egyik leggyakrabban idézett tipológiája az a híres négyes felosztás, miszerint a cselekvés lehet:

- célracionális
- értékracionális
- érzelmi/indulati
- tradicionális

2. §

célracionális cselekvés
 „a cselekvést az határozza meg, hogy a cselekvő milyen viselkedést vár a külvilág tárgyaitól és más emberektől, és meny-

nyiben képes e várakozásokat mint »feltételeket«, vagy mint »eszközöket« fölhasználni arra, hogy saját, racionálisan kiválasztott és mérlegelt céljait sikeresen elérje” [53]

értékracionális cselekvés

„a cselekvést egy meghatározott magatartásnak – pusztán mint olyannak, függetlenül attól, hogy sikeres-e – a feltétlen etikai, esztétikai, valósi vagy bármilyen más néven nevezendő önértékébe vetett tudatos hit határozza meg” [53]

érzelmi cselekvés

„ha tényleges indulatok és érzelmi állapotok ... határozzák meg a cselekvést” [53]

A tipológia a cselekvő személy beállítódásának és motivációjának milyenségét veszi figyelembe. Bertalan László felosztását követve a négyféle motivációt két dimenzió mentén „rendezhetjük”. Előfordulhatnak önértékkel bíró, illetve önértékkel nem bíró cselekvések: az önértékkel bíró cselekvés azt jelenti, hogy „magában a cselekvésben rejlik a cselekvés értelme”, míg az önérték hiánya azt jelenti, hogy „csakis a cselekvéssel együtt járó következményekben, illetve eredményekben (Erfolg) rejlik a cselekvés értelme” [Bertalan 2001]. Önértéke lehet az értékracionális és érzelmi cselekvéseknek, míg a másik kettőnek nem tulajdoníthatunk ilyet.

A cselekvők beállítódását aszerint is értékelhetjük, hogy mennyire jellemző rájuk a mérlegelés. A két jól ismert weberi racionalitásfogalomban, az érték- és célracionáltságban nem annyira a racionális hozzáállás miatt elért eredményesség a döntő mozzanat, hanem sokkal inkább a „folyamat” a fontos: az, hogy jellemzi-e a cselekvő beállítódását a mérlegelő, kalkuláló attitűd, a „tudatos döntés” vagy sem. A racionalitással, mérlegeléssel ekkor az áll szemben, hogy a cselekvők vagy nem tudatos döntés révén cselekszenek, hanem mélyen rögzült mintákat követnek szinte automatikusan, reflexszerűen, vagy az indulataik ragadtatják őket cselekvésre – mindenfajta mérlegelés nélkül, egyetlen motívum által vezérelten.

Meg kell itt jegyeznem, hogy nem tartom szerencsésnek Weber ’tradicionális cselekvés’ fogalmát. Nagyon könnyen el lehet fogadni ugyanis azt a kézenfekvőnek tűnő, ám hamis tézist, miszerint a tradicionális cselekvés és a tradicionális uralom fogalmi összefüggenek egymással. Pedig nem ez a helyzet. Árulkodó lehet, hogy Weber sem a tradíciókra, hanem a szokásokra hivatkozik a definícióban, a fogalmat mindig összekapcsolja a ’meggyökeresedett’ minőséggel, és a példái között is mindig beidegződött, rutinírozott, reakciónyerű cselekvések szerepelnek. Később pedig rámutatok arra is, hogy ehhez a cselekvéstípushoz nem a tradíció, hanem sokkal inkább a szokás, pontosabban a szokáserkölcs fogalmát lehet majd kapcsolni. Éppen ezért – a fogalom jelentésének megtartása mellett – a ’tradicionális cselekvés’ terminusa helyett jobbnak tartanám a ’rutinszerű’, ’reflexszerű’ vagy ’habituális cselekvés’ terminus használatát.

A fenti megfontolások alapján a weberi cselekvéstipológiát az alábbi módon rendezhetjük el egy táblázatban:

	önértékű beállítódás	nem önértékű beállítódás
<i>mérlegelő beállítódás</i>	értékracionális cselekvés	célracionális cselekvés
<i>nem mérlegelő beállítódás</i>	érzelmi cselekvés	habituális cselekvés

Érdeemes egy további lépést tenni a fogalmi egyértelműsítés irányába a mérlegelő magatartás két típusával, az érték- és célracionális kategóriáival kapcsolatban. A mérlegelés ugyanis nem jelent mást, mint a lehetséges célok, a célokhoz tartozó eszközök és a célkitűzések megvalósításából fakadó következmények együttes értékelését, összehasonlítását, ami visszavezethető a cselekvők preferenciarendezésére. Vagyis a kétféle racionalitásfogalom megfeleltethető a – korábban már említett – kétféle preferenciafogalomnak. A célracionális cselekvést olyan cselekvésnek minősíthetjük, amelynek során a cselekvő arkhimédészi preferenciákhoz igazodik, míg az értékracionális cselekvésben a cselekvő saját lexikografikus preferenciáit követi. Bár fogalmi szinten fontos ez a két megfeleltetés, hiszen ezáltal csökkenteni lehet a modell fogalmainak számát, ezt az egyszerűsítési lehetőséget nem érdemes feltétlenül kihasználni a nyelvi rétegben. A terminusok szintjén azért tanácsos meghagyni a weberi kategóriákat (a két-fajta racionalitásterminust), mert nagyobb kognitív költségeket jelentene a már mélyen rögzült terminusok cseréje.

Társadalmi kapcsolat

A viselkedés, a cselekvés és a társadalmi cselekvés fogalomhármasának tárgyalása után Weber bevezeti a társadalmi kapcsolat fogalmát. Az ember társadalmiságának megragadása szempontjából talán ez a legfontosabb lépés. Ekkor kerül be a kölcsönöség a társadalmi cselekvések körébe. Amikor Alter nem pusztán azért kell a modellbe, hogy „ottlétével” jelezze valahogyan azt, hogy a cselekvést végző Ego értelmezési szintjén megjelent a társadalom, hanem Alter Egóval valamilyen értelemben egyenrangú, de legalábbis nélkülözhetetlen szereplője kettejük kapcsolatának. Erősebben jelzi ezt az „egymásra utaltságot” a

tradicionális cselekvés

„ha meggyökeresedett szokások határozzák meg a cselekvést” [53]

3. §

társadalmi kapcsolat

„Társadalmi »kapcsolatról« beszélünk, ha többek magatartása értelmi tartalmának

megfelelően kölcsönösen egymáshoz igazodik, és magatartásukat ez a kölcsönös igazodás irányítja.” [54]

játékelméletből ide származtatható interdependencia fogalma, ami pont a társadalmi kapcsolatban meghúzódó kölcsönös függőséget fejezi ki.

Weber pontosan tudta, mennyire fontos a társadalmi kapcsolatban az egymásra utaltság mozzanata, de azt még nem tudta, hogy később és más elméletek számára milyen fontossá válik majd ennek a problémakörnek az elemzése. A kölcsönösség problémája ugyanis felmerül a kollektív tudat, illetve a közös tudás fogalmainak tárgyalásakor (előbbi Durkheim és követői számára fontos kategória, utóbbi az információs aszimmetria közgazdaságtani elméletében játszik központi szerepet).

Weber észreveszi és – a társadalmi kapcsolat fogalmán keresztül – tematizálja a kölcsönös igazodás, a közös tudás fontos kérdését, de még nem igazán reflektál erre a problémakörre. A tudat, az elsődleges és másodlagos tudat, a közös tudat és a kollektív tudat fogalmainak alapos elemzése megkerülhetetlen ezen a ponton, de ebben a tanulmányban nem vállalkozom erre a feladatra (azt is csak zárójelben jegyzem meg, hogy a tudat-fogalmak esetében újra felmerül a magasabbrendű fogalmak és logikák alkalmazásának szükségessége).

Társadalmi kapcsolat típusai, 1. rész

Miután Weber definiálta a társadalmi kapcsolat fogalmát, adott a lehetőség számára a fogalom típusainak meghatározására. Ezt azonban Weber csak a 8. paragrafusban teszi meg. Ugyanakkor én rögtön a társadalmi kapcsolat kifejtése után foglalkozom a társadalmi kapcsolat tipizálási lehetőségeivel. Weber ezen a téren – kategóriatani szempontból – meglepően és szokatlanul pongyola. Három új fogalmat vezet be: a harc, a társulás és a közösség fogalmát, de ezek definícióit nem egyenértékű módon adja meg. Akkor válik mindez nyilvánvalóvá, amikor megpróbáljuk felfedni azokat a szempontokat, amelyek az új fogalmak teremtéséhez vezettek. A harc fogalmának meghatározásában két mozzanatot kell kiemelni. Weber egyrészt azt feltételezi, hogy a társadalmi kapcsolat résztvevőinek akarata között konfliktus keletkezhet, amit – másrészt – mindannyian saját akaratuk érvényesítésével kívánnak feloldani. Weber nem utal rá, de mi kimondhatjuk, hogy a harc fogalmával az egoista beállítódással jellemezhető kapcsolatokat írhatjuk le. Az a tény, hogy a kapcsolatok tipizálását a harc kategóriájával kezdi, azt sejteti, hogy

8. §

harc

„»Harcnak« nevezünk egy társadalmi kapcsolatot, amennyiben a cselekvőt az a szándék vezeti, hogy saját akaratát a másik vagy a többi féllel szemben keresztülvigye.” [64]

Weber ezt tarthatta alapvetőnek – de fontosnak érzem megjegyezni, hogy a másik két kapcsolattípus (a közösség és a társulás) definiálásával Weber az altruista beállítódást „hordozó” kapcsolatokat is beemelte az elméletébe.

Ego és Alter egymással kapcsolatba kerülve kétféleképpen viszonyulhatnak egymáshoz. A dolgokat Ego szemszögéből nézve Ego figyelhet csak a saját akaratára (ego-izmus), vagy – valamilyen mértékben – igazodhat Alter akaratához is (alter-izmus = altruizmus). Ezen a ponton tehát Weber – az egyik dimenzióban – aszerint értékeli a társadalmi kapcsolatokat, hogy a résztvevők beállítódása hol helyezkedik el az egoizmus–altruizmus-tengelyen. A közösség és társulás definícióiból pedig könnyen „kiolvashatjuk” a másik típusképző szempontot is: Weber a cselekvések jól ismert motivációit használja újra a tipizáláshoz. A közösséget az érzelmi vagy habituális (Webernél: tradicionális) összetartozás tudata tartja fenn, míg a társulást a mérlegelések során felismert közös érdekek racionális követése tartja egyben. Ahogy Weber fogalmaz (hogy ti. érdekkiegyenlítődség vagy érdekkapcsolódás jellemzi a társulásokat), közvetve azt jelzi, hogy a társulás lényegét is egyfajta altruizmus adja, hiszen azért és addig társulnak a cselekvők, amiért és ameddig több előnyük származik abból, ha bizonyos részérdekeik teljesítéséről lemondanak a társulás révén elérhető komolyabb célok teljesülése végett.

Van tehát három weberi kapcsolattípusunk (harc, közösség, kapcsolat) és két tipizálási szempontunk, az egoista vagy altruista beállítódás, illetve a mérlegelő vagy nem mérlegelő beállítódás dimenziói. E fogalmakat az alábbi módon helyezhetnénk el egy – egyelőre még hiányos – táblázatban:

	<i>egoista beállítódás</i>	<i>altruista beállítódás</i>
<i>mérlegelő (cél- vagy értékracionális) beállítódás</i>		társulás
<i>nem mérlegelő (érzelmi vagy habituális) beállítódás</i>		közösség
<i>mérlegelő vagy nem mérlegelő</i>	harc	

A foghíjas látvány arra ösztökélheti az embert, hogy a táblázat üres celláit kitöltse. Én is megpróbálkoznék ezzel. A „legfájóbb”

9. §

közösség

„»Közösségnek« nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést ... a résztvevők szubjektíve átértézt (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítódás jellemzi.” [66]

társulás

„ ... »társulásnak« nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődségen vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi” [66]

hiány az, hogy a weberi kategóriatanban nem szerepel a harc ellentétpárja. E hiány pótlására a játékelmélettől kérhetünk segítséget. Ott ugyanis a játékok (értsd: társadalmi kapcsolatok) jellemzésekor állandóan az egoista, illetve altruista beállítódás megnyilvánulásait keresik, amikor a kooperáció (együtműködés) és a versengés (dezertálás) jeleinek felbukkanását vizsgálják. A játékelmélet versengésfogalma az egoista beállítódás dominanciáját írja le, és nem kell nagy elméleti bátorság annak kijelentéséhez, hogy a játékelmélet versengésfogalma megfeleltethető a weberi harc kategóriájának (amikor lehetséges, ajánlatosabbnak tűnik a versengés terminusát használni a harc helyett, mert előbbi kevesebb „káros”, félrevezető konnotációval rendelkezik). A harc és versengés „megfeleltetése” után viszont az is „adja magát”, hogy átemeljük a weberi kategóriatanba a játékelmélet másik fontos fogalmát, és úgy hivatkozunk az együtműködés (kooperáció) kategóriájára, mint amely az általában vett altruista beállítódás hiányzó celláját tölti be a fenti táblázatban.

A weberi elmélet másik hiánya az, hogy nem nevezi meg az egoista beállítódás, tehát a „harc helyzetek” altípusait. Ezen a ponton nem tudok annyira magától értetődő és egyértelmű megoldást ajánlani, mint a kooperáció esetében, de azért létezik egy olyan fogalompár a magyar nyelvben, amely alkalmasnak tűnik e „hiány pótlására”. Az ellenfél és az ellenség fogalmai ugyanis magában hordják ezt a kettősséget, ami szükséges lenne ahhoz, hogy a harc aleteit ugyanolyan módon határozhassuk meg, mint ahogy azt Weber a „versengés” esetében tette. Ha arra gondolunk, amit a politikai életben szokás mondani, hogy ti. adott politikai tényező nem ellenfélnek, hanem ellenségnek tekint másokat, akkor ebben a szembeállításban a kétfajta – racionális-mérlegelő, illetve emocionális, tradicionális, nem mérlegelésen alapuló – versengő attitűdöt „érhetjük tetten”.

Ezek alapján tehát így tehetjük teljessé a fenti hiányos táblázatot:

	<i>egoista beállítódás</i>	<i>altruista beállítódás</i>
<i>mérlegelő beállítódás</i>	ellenfél	társulás
<i>nem mérlegelő beállítódás</i>	ellenség	közösség
<i>mérlegelő vagy nem mérlegelő</i>	harc	együtműködés

E rész lezárásaként megjegyzem, hogy Weber a harcról szóló 4. paragrafusban foglalkozik még több fogalommal is (konkurencia, kiválasztódás, biológiai kiválasztódás), de nem érzem szükségesnek ezeket itt bemutatni.

Társadalmi kapcsolat típusai, 2.

A társadalmi kapcsolat – előző részben bemutatott – altípusainak tárgyalása után Weber olyan fogalmakat definiál, amelyek ugyanúgy a társadalmi kapcsolat kategóriája alá sorolhatók be, de amelyek összetevői között már ott szerepel a rend fogalma. A nyitott és zárt kapcsolat, a jog, a tulajdon, az elsajátítás és a társ, valamint a szolidaritás és a képviselő fogalmai mind ahhoz kellene, hogy a szervezeti cselekvést meg lehessen alapozni. Mivel ebben a tanulmányban nem akarok a szervezet fogalma köré felrajzolható fogalomcsaláddal foglalkozni, az itt említett kategóriák elemzésétől eltekintek.

Társadalmi cselekvés típusai, 2.

A társadalmi cselekvés fogalma, valamint a cselekvéstípusok tárgyalása után Weber bemutat egy második, cselekvésekre vonatkozó tipológiát is. Furcsa, hogy mennyire el szokták hanyagolni a weberi elmélet bemutatásakor az itt tárgyalt fogalmakat, de ez tulajdonképpen érthető, hiszen Weber a számunkra szokásos megközelítésekhez képest valami nagyon meglepőt állít.

Két nagy cselekvésszótárat különít el: a szokáshoz és a rendhez igazodó cselekvést. Pontosabb lenne azt mondani, hogy Weber a cselekvések szabályszerűségeit kiváltó szabálytípusokat nevezi meg, hiszen a szokás vagy a rend nem a cselekvés, hanem a szabályszerűség kategóriája alá sorolható be, de ezt a megkülönböztetést itt nem veszem figyelembe (ezt a pongyolaságot bocsánatosnak érzem, főleg tartom a reifikáció ágas-bogas problémáját ebbe a gondolatmenetbe belekeverni).

Már a rend és szokás párba állítását sem „szeretik” sokan, ami abból látszik, hogy a szokásról nagyon kevesen és keveset írnak, beszélnek, ez főleg a rendhez igazodó cselekvésekről szóló megnyilatkozások számosságához képest szembeötlő. De a tipikus Weber-recepció farkasvaksága abban nyilvánul meg igazán, hogy a legtöbb Weber-interpretátor egyszerűen nem vesz tudomást arról a tényről, hogy Weber a szokás fogalmát további két altípusra bontja: a szokáserkölc és az érdekviszonyok által meghatározott szokás (vagy érdektől függő szokás) kategóriáira. Tegyük csak be ezt a felosztást egy táblázatba:

	szokás	rend
	szokáserkölc	érdektől függő szokás

10–11. §

**nyitott
kapcsolat
zárt kapcsolat
jog
tulajdon
elsajátítás
társ
szolidaritás
képviselet**

4. §

szokás
„Szokásról beszélünk, ha a társadalmi cselekvésben ténylegesen van valamilyen esély valamilyen szabályszerű beállítódásra, és ezt az esélyt az emberek adott körén belül csupán a tényleges gyakorlás biztosítja.” [56]

szokáserkölc
„A szokást szokáserkölcnek nevezzük, ha a tényleges gyakorlást az biztosítja, hogy az élet régóta meggyökeresedett keretek között zajlik.” [56]

„a ... szokáserkölcs stabilitása lényegében azon alapul, hogy aki cselekvésében nem igazodik hozzá, ... mindaddig kisebb-nagyobb kellemetlenségeknek és ráadásul sűrűlódásoknak teheti ki magát, ameddig környezetében a többség cselekvésében számol a szokáserkölcscsel, és arra van beállítva, hogy számolni kell vele” [58]

érdektől függő szokás

„... az érdekviszonyok által meghatározott ... szokásról beszélünk, ha és amennyiben a szokás empirikus meglétére csakis azért van esély, mert az egyének tisztán célracionálisan egyforma varakozásokhoz

Ez a táblázat tehát azt mutatja, hogyan bontotta tovább Weber a cselekvés kategóriáját.

A szokás és a rend (vagy: a szokáshoz, illetve a rendhez igazodó cselekvés) itt azonos fogalmi szinten áll egymással. A szokás meghatározása önmagában talán nem is lenne érthető, a fogalom igazi jelentése a rend értelméhez képest válik világossá. Weber ugyanis a szokásról mint szabályszerűségről csak annyit állít, hogy az létezik (fennállását a tényleges gyakorlás biztosítja). Nem teszi fel a kérdést, hogy mitől válik valami a tényleges gyakorlat részévé, tehát szokássá. Ez meglepő, és csak akkor érthető meg teljes mélységben, ha tudjuk, hogy mit állít Weber a szokás kategóriapárja, a rend esetében. Persze ezt sem könnyű felfedni. A rendről ugyanis csak annyit tudhatunk meg, hogy azt a cselekvők tételezik, és akkor képes szabályszerűséget kiváltani, ha a cselekvők érvényesnek tartják a rendet. A szabályszerű cselekvés kiváltó oka tehát az emberek fejében levő legitim rend. De mi is az a rend, mit mond erről Weber? Nem sokat. Vagy inkább nem eleget. Weber szerint *i)* akkor beszélhetünk rendről, ha a cselekvés megadható maximákhoz igazodik, valamint *ii)* akkor érvényes a rend, ha a maximákhoz azért igazodnak a cselekvők, mert:

„ezeket a maximákat valamiképpen érvényesnek – kötelezőnek vagy követendő példának – tekintik a cselekvésre nézve” [Weber 1987: 59].

A lényeg az, hogy ha azt tapasztaljuk, hogy valamely rend bizonyos emberek szemében érvényes, akkor azok az emberek a rend maximái szerint fognak cselekedni, és ez szabályszerű cselekvéseket eredményez a köreikben. A szabályszerűség „kiváltója” tehát az érvényes rend. Mivel ez az „oksági” mozzanat hiányzik a szokás definíciójából, ezért tűnik furcsának az a meghatározás. Weber természetesen tisztában volt azzal, hogy valahogyan magyaráznia kell a szabályszerűség kialakulását a szokás esetében, ha nem találunk az érvényes rend léteéhez hasonló „kiváltó tényezőt”. A lapszéli idézetek között olvasható mind a szokáserkölc, mind az érdekviszonyok által kialakított szokás stabilitására adott magyarázata, amelyekből kiderül, hogy mind a reflexszerű beidegződések, napi rutinok, mind az érdekek azáltal tarthatják fent a szokások stabilitását (szabályszerűségét), hogy egyfelől egyfajta kiszámíthatóságot teremtenek, másfelől sokak, a többiek igazodása a már „ismerős”, szokásos cselekvési

mintázatokhoz „kényszeríti” azokat is, akik még vagy már eltérnének a szokások tényleges tartalmától.

A szokások leírásában észre kell vennünk még valami nagyon fontosat (és szokatlant). Nem elég ugyanis az, hogy Weber az érdekvezérelt cselekvéseket a szokás általános kategóriája alá sorolja (arról már ne is beszéljünk, hogy a szokáserkölcs terminusa sem a legjobb választás, hisz ennek semmi köze sincs az erkölcsi cselekvésekhez), de az is kiderül, hogy az itt elemzett három szabályszerűségtípus, a szokáserkölcs, az érdektől függő szokás és a rend fogalmát Weber összekapcsolja az első cselekvéstipológiája során használt motivációkkal, a habituális, célracionális és értékracionális beállítódásokkal. Ez kiolvasható egyrészt az egyes meghatározásokból, másrészt abból az idézetből is, amelyben ezt a három elemet sorolja fel egymás után, mint a szabályszerűséghez való igazodás legfontosabb motivációit:

„A pusztán tradicionálisan vagy pusztán célracionálisan motivált beállítottságtól az adott rend legitimitásába vetett hitig vezető átmenetek a valóságban természetesen teljesen elmosódtak” [Weber 1987: 59].

Mindezek alapján a szabályszerű cselekvések második táblázatát az alábbi módon vonhatjuk össze a korábban bemutatott cselekvéstipológiával:

szokás		rend
szokáserkölcs	érdektől függő szokás	
habituális cselekvés	célracionális cselekvés	értékracionális cselekvés

Ezen a ponton természetesen feltehető a kérdés, vajon mit kell kezdenünk az első weberi cselekvéstipológia negyedik elemével, az érzelmi beállítódással. Nos, nem tudom. Ezen még dolgozni kell. Az érzelmek elmélete egyelőre nagyon hiányzik a cselekvésemélet világából.

Társadalmi norma

Weber kategóriatanában mindvégig a legitim rendről beszél, de a rend terminusa helyett a Webert követő generációk sokkal inkább a társadalmi norma fogalmát vették használatba –

igazodnak cselekvésük során” [56–57]

„... az érdekviszonyok stabilitása ... azon alapul, hogy ha valaki cselekvésében nem igazodik mások érdekéhez – nem »számol« mások érdekével –, akkor ellenállást vált ki belőlük. Így saját cselekvése is nem kívánt és előre nem látott eredményre vezet, tehát fennáll a veszély, hogy a végén saját érdekei szenvednek kárt” [58]

5. §

rend

„A cselekvés, különösen a társadalmi cselekvés, és ugyancsak különösen a társadalmi kapcsolat igazodhat ahhoz az elképzeléshez, amely a résztvevők fejé-

ben valamely legitim rend fennállásáról él. Amennyiben van rá esély, hogy ténylegesen ez a helyzet, a szóban forgó rend »érvényességéről« beszélnünk.” [58]

„... ha egy hivatalnok minden nap pontosan ugyanabban az órában jelenik meg az irodában, akkor ez nem csak beidegződött megszokás (szokáserkölc), ... és nem is csak a saját érdekvisszonyainak ... a következménye ..., hanem ilyenkor arról van szó ..., hogy a rend (a szolgálati szabályzat) »érvényes« parancsnak számít, amelyet a hivatalnok nemcsak a várható következmények miatt nem szeg meg, hanem

mondhatjuk, hogy lényegileg ugyanazzal a jelentéssel. Weber óta rengetegen és rengeteget foglalkoztak a társadalmi norma (rend) jelenségével, én is hosszan elemeztem cselekvéseméleti könyvemben [Syi 2008a], ezért itt csak azt mutatnám meg, hogy milyen összetevőkre bonthatjuk fel a norma fogalmát:

- tartalom
- modalitás
- autoritás (kibocsátó)
- címzett
- feltételeesség
- alkalom
- szankció

A norma tartalma szól a szabályozandó cselekvésről (‘dohányzás’), a modalitás jelzi az előírni kívánt minőséget (‘tilos’), az autoritás (‘az épület tulajdonosa’) bocsátja ki a normát, amit a címzetteknek (‘az épületben tartózkodó embereknek’) kell végrehajtaniuk, miközben olykor cselekvésfeltételeket lehet rendelni a norma érvényességéhez, amit nem szabad összekeverni a norma alkalmazási körülményeivel, alkalmával (‘ebben az épületben’), végül normasértés esetén szankcionálni kell a normasértő személyt (‘pénzbírság’).

A norma összetevőinek ismeretében észre kell vennünk még pár dolgot. Először is látnunk kell, hogy autoritás nélkül nincs norma. A normát ugyanis egyfelől ki kell bocsátani, ami az autoritás „feladata”. Másfelől szankcionálni kell a normasértőket, és – a dolgokat kicsit leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy – ez is az autoritás dolga. A norma kibocsátása, szankcionálása tehát megköveteli azt, hogy az autoritás parancsokat osztogathasson másoknak, valamint szankcionálási lehetőséggel is rendelkezzen. Ezt a jelenséget viszont már uralomnak nevezi Weber, amiből levonhatjuk azt a „fájó” következtetést, hogy a norma (rend) fogalmát nem lehet az uralom fogalma nélkül definiálni.

Másik fontos következménye az autoritás megjelenésének az, hogy emiatt a norma fogalmát is értelmezhetjük magasabb logikai rendekben. Ha a normához elválaszthatatlanul hozzárendelt szankcionálásra mint cselekvésre gondolunk (és ezt nyugodtan megtehetjük), akkor a büntetésre vonatkozóan is előírhatunk normákat (a vonatkalauzok ellenőrzési, szankcionálási tevékenységét is lehet normákkal szabályozni), és ilyenkor már másodrendű normákhoz jutunk (és így tovább, a magasabbrendű normákig).

Meg kell még jegyezni itt, hogy a normák modalitásával a deontikus logika foglalkozik, ami azt az ígéretet hordozza, hogy idővel (persze azért még jó sokára) a normatív rendszerek (első sorban a jog) formális, gépi elemzése is valósággá válhat.

Társadalmi norma típusai

A norma összetevőinek ismeretében könnyebb definiálni a normák típusait. Weber egyetlen szempont alapján tipizálja a rendet (normát), pedig sok más lehetőség is lenne. Az alábbi felsorolás sem feltétlenül teljes, de azt mutatja, hogy az egyetlen weberi felosztáson túl lehet még más típusképzési lehetőséget is találni:

- autonóm vagy heteronóm norma (a kibocsátó és a címzett megegyezik-e vagy sem)
- megengedő, tiltó vagy kötelező norma (modalitásértékek szerint)
- erkölcs, konvenció vagy jog (a szankcionálás típusa szerint)
- kategorikus vagy hipotetikus norma (a feltételelenség fennállása szerint)
- első-, másod- vagy harmadrendű norma (a norma tartalma és címzettje közti viszony logikai rendje szerint).

A fenti listából Weber „csak” a szankcionálás szerinti típusképzést emeli be a rendszerébe, bár erre a tényre nem reflektál, csak egyszerűen definiálja a rend típusait. Weber azonban nem pontosan úgy határozza meg a normák (rend) típusait, ahogy én azt megadtam a fenti listában. Az erkölcs, konvenció, jog hármas felosztását ő nem mondja ki ennyire egyértelműen, bár, szerintem, ez belevetíthető a rendszerébe.

Weber a rend tipizálásakor első lépésben azt állítja, hogy a legitim rend biztosítható „tisztán belülről”, illetve úgy is, hogy „sajátos külső következményekhez kapcsolódnak bizonyos várákázások” [Weber 1987: 60]. A külsődlegesen biztosított rend két típusaként Weber úgy adja meg a konvenciót és a jogot, hogy a hozzájuk köthető speciális szankciókkal különbözteti meg őket egymástól: a rendtől való eltérést a konvenció esetében a közösségi helytelenítéssel, a jog esetében intézményesített kényszer alkalmazásával büntetik. A belülről biztosított rend esetében azonban Weber három típusról beszél. Ráadásul úgy sorolja fel az érzelmi odaadást, az értékrationális, illetve a vallásos hitet, mint a legitim rend lehetséges belső biztosítékait, ugyanakkor

azért sem, mert értékrationálisan kötelelenségnek tekinti, és ... »kötelelseg-tudata« tiltakozik megszegése ellen” [58]

6. §

erkölcs

„Valamely rend legitimitása biztosítható:
 I. tisztán belülről, mégpedig
 1. tisztán indulati-érzelmi alapon: érzelmi átéléssel, belső odaadással;
 2. értékrationálisan: a végső és kötelező értékek ... kifejeződéséként felfogott rend abszolút érvényességébe vetett hittel;
 3. vallásos hittel: azzal a meggyőződéssel, hogy a rend betartásán keresztül el lehet jutni az üdvözüléshez.” [58]

konvenció

„A rendet ... konvenciónak nevezzük, ha érvényessége külsődlegesen, azáltal van biztosítva, hogy az emberek megadható körén belül a rendtől való eltérés várhatóan (viszonylag) általános és gyakorlatilag érezhető helytelenítésbe ütközik.” [60]

jog

„A rendet ... jognak nevezzük, ha ugyancsak külsődlegesen, de azáltal van biztosítva, hogy az emberek egy külön erre a célra fölkészült csoportja várhatóan (fizikai vagy pszichikai) kényszert alkalmaz a rend betartásának kikényszerítésére, illetve megszegésének megtorlására.” [61]

e három típusnak nem ad meg semmiféle felettes kategóriát. Ennek ellenére azt állítom, hogy nem lehetett teljesen idegen Webertől sem az a lehetőség, hogy a belsőleg biztosított rendet erkölcsnek (etikának) nevezze (és egyetlen típusként kezelje), amit talán alátámaszt a következő idézet is:

„A »kívülről« biztosított rendnek azért még »belső« garanciái lehetnek. A szociológia számára nem probléma a jog, a konvenció és az »etika« kapcsolata. Az »etikai« mérce itt azt jelenti, hogy az emberek bizonyos speciális értékracionális hite normaként szolgál az olyan emberi cselekvés számára, amely az 'erkölcsi jó' predikátumára tart igényt ...” [62]

Ebben a gondolatmenetben már egy szinten, egyenrangúan (és kizárólagos módon) szerepel a rend három típusa, a jog, a konvenció és az etika, csak az nincs megfogalmazva, hogy az etikához (erkölchöz) kapcsolható speciális szankció a lelkiismeret-furdalás.

A 7. paragrafusban Weber felsorolja, hogy milyen alapon lehet érvényesnek tartani egy rendet, és felsorolja a már ismert négyféle (cél- és értékracionális, érzelmi és tradicionális) beállítódást, de ezzel – érzésem szerint – önmagának mond ellent. Ha valaki reflektálatlanul, rutinból igazodik a rend tartalmához, akkor az számára szokást, szokáserkölcst jelent, abban nincs az az értékracionális mozzanat, amit Weber máshol „megkövetel” a rend érvényességével szemben. Mivel szerintem a felosztás kilóg a weberi kategóriarendszerből, ezért ezeket nem értelmezem és nem is elemzem tovább.

Hatalom és uralom

A társadalmi kapcsolat típusai, valamint a rend (norma) tárgyalása után Weber a szervezettel kapcsolatos fogalmakat vizsgálja a 12–15. és a 17. paragrafusokban. De amit a rend fogalmánál már jeleztem, az igaz a szervezettel kapcsolatban is: a szervezet elemzéséhez szükség van a rend fogalmára, amely viszont elválaszthatatlan az uralom fogalmától. Az uralom fogalmát viszont nem lehet igazán megérteni a hatalom nélkül, ezért ezen a ponton be kell mutatnunk Weber hatalom- és uralomelméletét.

Elég egyetlen pillantást vetni a hatalom fogalmának weberi meghatározására, hogy észrevegyük: a hatalom és a harc fogalmi jól „illeszkednek” egymáshoz. Amikor Weber a harc fogalmát definiálja, akkor azokat a társadalmi kapcsolatokat akarja

megragadni, amelyekben a felek ellentétes akaratokkal vannak jelen. Az ilyen helyzetekben mindig az a nagy kérdés, hogy miként lehet feloldani a konfliktusokat. Erre a kérdésre Webernek két válasza van. Szerinte a harcban (versengésben) álló felek közti akaratkonfliktus feloldása lehetséges:

- hatalom alkalmazásával vagy
- uralom kiépítésével.

A hatalom fogalma az, ami „adja magát”, ami annyira „illeszkedik” a harc fogalmához. A harcban a felek érvényesíteni akarják saját akaratukat, és ha ezt sikeresen teszik, akkor hatalomról beszélhetünk. Weber szerint tehát a hatalom lényege az akaratérvényesítés az ellenszegüléssel szemben. Az utóbbi mozzanat fontos. Ha nincs két ember között konfliktus, akkor hiába érvényesül valamelyikük akarata, nem beszélhetünk hatalomról. A nagy kérdés mindig az, hogy miként tudja valaki megtörni a másik ember akaratát, hogyan képes rákényszeríteni a másikat valaminek a megtételére, amit az önszántából nem tenne meg. A válasz ott van a kérdésben: kényszerrel, de az külön elemzést igényelne, hogy mikor, kivel szemben milyen kényszereket lehet alkalmazni. Nyilván nagyon sok konkrét példát lehetne hozni a hatalom tényleges gyakorlására vonatkozóan, de ezek általánosítása már közel sem olyan egyszerű feladat. A hatalom amorf természete „ellenáll” a tipizálási törekvéseknek. Nem lehet véletlen, hogy Weber sem dolgozott ki hatalomtipológiát, pedig ha valaki, akkor ő aztán tisztában volt ennek fontosságával. A Weber óta megjelent hatalomelméletek sem jutottak sokkal tovább, egy-két formális szempont alapján tudták csak osztályozni a hatalom jelenségét (például elkülönítették a negatív és a pozitív hatalmat egymástól), de a tartalmi tipizálásban nem léptek előre. A hatalom tipizálásának kulcskérdése az, hogy milyen „erőforrásokra” támaszkodva tudja valaki saját akaratát másokra kényszeríteni, vagyis milyen hatalomforrásokról beszélhetünk, de ennek kibontása hosszabb gondolatmenetet kívánna meg, erre itt nem vállalkozom.

Az uralom meghatározását Weber úgy adja meg, hogy formálisan, a szavak szintjén „alig hasonlít” a hatalom definíciójára: a hatalomnál az akaratérvényesítés, az uralomnál a parancsnak való engedelmesség a döntő mozzanat. Tartalmilag azonban sokkal erősebb a kapcsolat köztük. Mielőtt azonban ezt kifejteném, fontos tisztázni valamit, ami könnyen félreértések

16. §

hatalom

„Minden olyan esetben hatalomról beszélünk, ha egy társadalmi kapcsolaton belül van rá esély, hogy valaki saját akaratát az ellenszegülés ellenére is keresztülvigye, függetlenül attól, hogy min alapul ez az esély.” [77]

uralom

„Uralomról beszélünk, ha van rá esély, hogy egy meghatározott tartalmú parancsnak megadható személyek engedelmessé válnak.” [77]

„... az »uralom« szociológiai szempontból csakis azt jelentheti, hogy egy parancs várhatóan engedelmességgel fog találkozni” [77]

fegyelem

„Fegyelemről ... akkor beszélünk, ha egy parancsnak az emberek megadható sokasága várhatóan készségesen, azonnal, automatikusan és gépiesen – mintegy beidegződésként – fog engedelmeskedni.” [77]

forrása lehet. Az uralom definíciójában kiemelt helye van a parancs fogalmának, amivel kapcsolatban ügyelni kell arra, hogy a parancsadás tényét nem szabad nyelvi szinten vizsgálni. A hatalmat gyakorló személy sokszor ugyanúgy parancsok, azaz felszólító mondatok kinyilvánításával érvényesíti saját akaratát ('Pénzt vagy életet!' – mondja a rabló az áldozatának), mint ahogy az uralmi kapcsolatban is parancsokat hajtanak végre az engedelmeskedő felek; ('Mossa fel a körletet!' – mondja az őrmester a bakának). A nyelvi szinten teljesen azonos megnyilatkozás azonban fogalmilag, társadalmi szinten más logikát követ. A különbség az aszimmetrikus viszony alárendelt pontjában levők (az „alávetettek”) beállítódásában van. A hatalom során az ellenszegülés ellenére végrehajtott akaratérvényesítés azt jelenti, hogy akik ellenszegültek (volna), azok valamilyen kényszer hatására tették azt, amit tettek. A parancsnak való engedelmesség ebben az esetben nem önkéntes. Az uralom esetében ez másként van, az engedelmeskedés ekkor „önkéntes”, az uralmat ekkor valamifajta elfogadottság jellemzi, ekkor engedelmeskedni akarás van:

„Bizonyos minimális engedelmeskedni akarás ... minden igazi uralmi viszonyhoz hozzátartozik” [Weber 1987: 221].

Ez az a mozzanat, ami a hatalom és uralom igazi különbségét adja. Ezt a különbséget úgy ragadhatjuk meg pontosabban, ha a cselekvéseméleti modellbe beemeljük az első- és másodrendű akarat fogalmait. Csak a kétféle akarat figyelembevételével tudjuk pontosan értelmezni a konfliktusos helyzetek feloldásának két alaptípusát, a hatalmat és az uralmat. A konfliktusos helyzetekben („harci” kapcsolatokban) a felek elsődleges akaratai kerülnek egymással szembe. A rabló az áldozata elé áll és a pénzt követeli, amit az nem akar odaadni neki, az őrmester felmosatja a folyosót a bakával, amit utóbbi önszántából nyilván nem tenne meg. A harci kapcsolatok konfliktusos jellege első rendben érhető tetten – mind a hatalom, mind az uralom esetében, ebben hasonlítanak egymásra (az első példa a hatalomhoz, a második az uralomhoz tartozik). A különbség a másodrendű akaratok szintjén van közöttük. De mit is jelent itt a másodrendű akarat fogalma? Ha egy konfliktusos helyzetről tudjuk, hogy nincs sem hatalmi, sem uralmi aszimmetria a felek között, akkor az ilyen helyzetben egyik fél sem tudja elérni azt, hogy a másik saját – elsőrendű – akaratával ellentétes módon cselekedjék.

Amikor a felek között uralmi kapcsolat áll fent (örmester-baka, főnök-beosztott, tanár-diák, szülő-gyerek viszonylatban), és az uralmat gyakorló személy olyan parancsot ad ki, amelyet az alárendelt helyzetű egyén – szabadon, tehát uralommentes helyzetben – nem akarna végrehajtani (az elsődleges akaratának megfelelően), az uralmi helyzetekben mégis azt tapasztaljuk, hogy az „alávetettek” a kiadott parancshoz igazodnak. Miért? Azért, mert elfogadják a parancsot kiadó személy parancsadási jogosultságát (autoritását), és a másodrendű akaratuk szerint nekik igazodniuk kell a kapott parancshoz, tehát végre kell hajtani azt. A másodrendű akaratuk erősebb az elsőrendűnél. Az igazodás forrása pedig az a norma, amely az uralmat gyakorló személynek parancsadási jogokat biztosít, és amely normát az engedelmeskedő személy érvényesnek, ezért a maga számára kötelezőnek tart.

A hatalmi cselekvés „logikája” eltérő. Az elsőrendű akaratok konfliktusának itt is léteznie kell, de ekkor azt kell feltételeznünk, hogy a konfliktus feloldásakor a saját akaratát érvényesíteni kívánó fél számára nem áll rendelkezésre az a normatív alap, amely az uralmat működtette azáltal, hogy – a másodrendű akaratok szintjén – engedelmességet alakított ki az alávetett félben. Ha nincs lehetőség igényelni az „önkéntes” engedelmeskedést, akkor más eszközök segítségével lehet csak a szembenálló fél akaratát megtörni. Ekkor „szó szerint” meg kell törni, vagyis olyan kényszerítő eszközt, mechanizmust kell alkalmazni (testi vagy fegyveres erőszakot, zsarolást, fenyegetést stb.), amely a másodrendű akaratát erősebbé teszi az elsőrendű akaratánál. Az egyén másodrendű akarata ekkor arra irányul, hogy az elsőrendű akaratát „kikapcsolja”: az áldozat nem akarja odaadni a pénzét a rablónak (első rendben), de az – elsőrendű akaratára irányuló – másodrendű akarat tartalma már úgy szól, hogy a pénzt át kell adnia. A másodrendű akaratok mindkét esetben „fölülírják” az elsőrendű akaratokat, csak az uralom esetében ezt – a normák által szentesítve – békés úton, míg a hatalom esetében – valamely hatalomforrás kényszerpotenciáljára támaszkodva – „háborús” úton.

Szervezet

Említettem korábban, hogy a 10–11. paragrafusban Weber olyan fogalmakat mutat be, amelyek – legalább részben – a szervezeti cselekvés megalapozásához szükségesek. Ahogy azokat a

12. §

autokefál szervezet
heterokefál szervezet

**autonóm szervezet
heteronóm szervezet**

fogalmat sem bontottam ki, úgy azon paragrafusok fogalmait is „mellőzöm”, amelyekben Weber a szervezeten belüli cselekvés értelmezéséhez szükséges kategóriákról beszél (a 12–15. és a 17. paragrafusokról van szó).

13. §

Ezekben a helyeken Weber az alábbi fogalmakról ír:

**szervezeti rend
alkotmány
területi érvényesség**

- a szervezeti önállóságról (autokefál és heterokefál, valamint az autonóm és heteronóm szervezetekről),
- a szervezeti rend érvényesüléséről (alkotmány és a területi érvényesség kérdéseiről),
- a szervezeti rendek és szervezetek két fontos típusáról (az igazgatási és a szabályozó rend, illetve igazgatási és a szabályozó szervezetről),
- az üzemszerű működésmód jellegzetességeiről (üzem, üzemszervezet, egyesület, intézmény),

14. §

**igazgatási szervezet
szabályozó szervezet**

- az uralom szervezeti kérdéseiről, a politika mibenlétéről (uralmi szervezet, politikai szervezet, a politika, állam fogalmairól),
- a vallási cselekvés szervezeti vonatkozásairól (hierokratikus szervezet, egyház).

15. §

**üzem
üzemszervezet
egyesület
intézmény**

Bármennyire is fontos a szervezeten belüli cselekvés a társadalmiságunk, a társadalmi cselekvés, s így az azt leíró cselekvéselmélet szempontjából, ebben a tanulmányban nem tudok több helyet szentelni a kérdéskör tárgyalásának. Másutt, máskor, esetleg másnak pótolnia kell majd ezt a hiányt.

17. §

**uralmi szervezet
politikai szervezet
állam
hierokratikus szervezet
egyház**

Az „Alapfogalmak” áttekintése után következzen az az áttekintő ábra, amelyen feltüntetem az összes tárgyalt terminust – jelezve a köztük levő kapcsolatokat is. Kis „felhőcskébe” teszem az azonos fogalmi osztályba tartozó terminusokat, az egy fogalomhoz tartozó terminusok közül kövérítéssel emelem ki a „kiemelt terminust”, a kategóriák közti egyenes vonallal – legtöbbször – a generikus relációt jelzem, míg a szaggatott vonallal minden más egyebet, végül: a Weber által használt terminusokat aláhúzom.

- Frankfurt, Harry (1986): Freedom of the Will and the Concept of a Person. In J. M. Fischer (ed.). *Moral Responsibility*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Jeffrey, Richard (1990): Appendix. Preference among Preferences. In *The logic of decision*. The University of Chicago Press, 214–228.
- Lewis, David (1989): Dispositional Theories of Value. In *Proceedings of the Aristotelian Society, Supplementary Volume, LXIII*: 113–137.
- Parsons, Talcott and Shils, Edward A. (1951): *Toward a General Theory of Action. Theoretical Foundations for the Social Sciences*. Transactions Publisher, New Brunswick (USA) and London (UK), 2007 (1951).
- Syi (2007): *Egyben az egész*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Syi (2008a): *Cselekvéelmélet dióhéjban*. Budapest: Typotex Kiadó.
- Syi (2008b): Akarat-erő-logika. In S. Nagy Katalin, Orbán Annamária (szerk.): *Értékek és normák interdiszciplináris megközelítésben*. Budapest: Gondolat, 50–68.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: KJK.
- Wright, George Henrik von (1963a): *Norm and action*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Wright, George Henrik von (1963b): *The Logic of Preference*. Edinburgh: Edinburgh University Press.